

A POLGÁROSODÁS MINT AKARAT ÉS KÉPZET

ÉBER MÁRK ÁRON

Kemény István:

Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról

Összeállította Kemény István és Gábor Kálmán

Szerk. Kende László

Belvedere Meridionale, Szeged, 2010.

200 oldal, ár nélkül

Kettős értelemben is posztumusz kiadású könyvet tart kezében az olvasó” – olvasható az *Előszó*ban. „Kemény István, a magyar szociológia iskolateremtő tudósa Gábor Kálmánnak, a szegedi József Attila Tudományegyetem oktatójának felkérésére az 1991–1993-as tanévekben előadásokat tartott az egyetem Szociológia Tanszékén. Jó néhány évvel később Kemény István Gábor Kálmán közreműködésével – az egyetemi előadásokat a szerző néhány más, akkori előadásával kiegészítve – állította össze ezt a kötetet, de még mielőtt a munkát teljesen befejezték volna, Kemény István 2008. áprilisban, majd Gábor Kálmán 2009. szeptemberben meghalt.” (7. old.)

Kemény István elsősorban a hatvanas évek végén megkezdett cigány-, munkás- és szegénységkutatásaival, valamint – Solt Ottiliával együttműködve – a gazdasági vezetők vizsgálatával vívott ki elismerést magának. Kutatási eredményei miatt 1973-ban előbb publikációs tilalom alá helyezik, majd apránként minden kutatási lehetőségétől elesik.¹ 1977-ben Párizsba emigrál, ahonnan 1990-ben tér vissza, és válik a magyar szociológia rehabilitált nagy alakjává, isko-

lateremtő tudósává. Visszailleszkedésében és elismerésében nagy segítségére vannak egykori tanítványai és munkatársai, valamint a rendszerváltás fiatal szociológusnemzedéke (elsősorban a *Replika* folyóirat szerkesztősége), amely a magyar társadalomkutatás feltétlenül folytatásra érdemes hagyományának képviselőjeként tekint rá.² Hazatérte után a *Replika* szerkesztőjeként Gábor Kálmán készít vele szakmai interjúkat, majd a szerzővel együttműködve tanulmánykötetté állítja össze Kemény István korábban meg nem jelent vagy kifejezetten betiltott írásait.³ A szegedi Szociológia Tanszék ifjúságszociológusaként Gábor Kálmán e rehabilitációs munka keretében kínál egyetemi megszólalási lehetőséget, „katedrát” Keménynek. Jelen könyv elsősorban ezen előadások szerkesztett változatát adja közre.

Nem kizárólag a „fiatalok” emelik azonban pajzsukra a „másként gondolkodása” és megvesztegethetetlen konoksága miatt fokozatosan ellehetetlenülő, kényszeremigráns kutatót. A rendszerváltás után sorra jelennek meg kiadatlan munkái: a már említett *Szociológiai írások* mellett a két legfontosabb a munkáskutatásait összegző *Velük nevelkedett a gép*, valamint a *Közélről s távolból*, amelyek halála után, friss kiadásban újra a könyvesboltok polcaira kerültek.⁴ A nyolcvanas években Párizsból jelentkezett diagnózisai és rövidebb elemzéseivel, melyekből egy válogatás most olvasható először.⁵ Ebbe a sorba illeszkedik a főként szociológushallgatóknak szóló, rendszerváltás utáni szegedi előadások is, melyben a főként a magyar társadalom alsó régióiba, illetve perifériájára szorult csoportok (romák, szegények, munkások) kutatójaként ismert Kemény István merőben új oldaláról mutatkozik meg. *Az előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról* az elsősorban Hajnal István, Bibó István és Max Weber munkáira támaszkodó Kemény Istvánnak a történeti társadalomfejlődésről alkotott nézeteit, valamint a rendszerváltás után készített gazdaságszociológiai, társadalompolitikai elemzéseit fogja keretbe.

Hajnal István tanítványához méltóan a kora középkortól indítja a történeti szakirodalom kritikai feldolgozásából kibontakozó fejtegetéseit, ismerteti és bírálja Hajnal, Bibó, Erdei, illetve Berend T. Iván, Pach Zsigmond Pál, Szűcs Jenő, Engel Pál koncepcióit. Főképpen közgazdászok és szociológusok (Kornai János, Bauer Tamás, Szelényi Iván) álláspontját kommentálva vizsgálja az államszocializmus gazdasági, hatalmi és társadalmi viszonyait, majd – immár

1 ■ Részletesebben lásd: Szabari Vera: Kemény István életút-interjú. *Szociológiai Szemle*, 18 (2008), 2. szám, 3–21. old.

2 ■ Lásd pl. Hadas Miklós: Nekromonológ. *Replika* 49, 16 (2005), 5. old. Széles tanítványi körét vélhetően jól, de távolról sem kimerítően reprezentálja a 60. születésnapjára készített szamizdatkötet szerzőgárdája. Lásd Havas Gábor – Kenedi János – Kozák Gyula (szerk.): *Isten éltesse, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. Kiadó nélkül, Bp., 1985.

3 ■ Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika Kör, Bp.–Szeged, 1992. Gábor Kálmán: Interjú Kemény Istvánnal. *Replika* 2, 1991. 2–3. szám, 86–92. old., valamint: Utószó helyett. In: Kemény: *Szociológiai írások*, 289–296. old.

4 ■ Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. VITA, Bp., 1990.; *Közélről s távolból*. Gondolat, Bp., 1991. Mindhárom újrakiadás: Fapados, Bp., 2010.

5 ■ ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban 1980–1990*. Osiris, Bp., 2010.

a szegedi előadásokon túlmutató elemzéseiben – a rendszerváltáskor megörökölt, égető társadalmi problémákat veszi számba. Legaktuálisabb témái az eladósodás, a munkanélküliség, a feketemunka, az adó- és a nyugdíjrendszer, az egészségbiztosítás, valamint a szociális ellátórendszerek kritikai átvilágítása. „Roppant tanulságos több mint másfél évtizedes távlatból látni, hogyan látta e máig sem megnyugtatóan megoldott – újra és újra felvetődő, konfliktusokkal terhes – kérdéseket egy, a romantikus antikapitalizmussal szemben álló és a szegények, a nincstelének, a »vesztesek« sorsa iránt elkötelezett tudós” – igazít el a kötet hátlapjának ajánlója.

Nem lehet meglepő tehát, ha a könyvet kézbe véve, a két világháború közti magyar társadalomról szóló fejezetbe beleolvastva máris a rendszerváltás gazdaság- és társadalmpolitikai vitáinak közepében találjuk magunkat (104–106. old.). Az előadások jelenidejében, a mondatok magnószalagra rögzítésekor javában zajlik az átalakulás, az előadó nem ritkán szenvedélyesen érvel a társadalomfejlődés közép-európai mintájából számára következő út mellett. Szociológiailag gondolkodni tanít: ismerteti, sokszor hosszasan idézi a vonatkozó szakirodalmat, majd hangosan elgondolkodik rajta, vitatkozik vele, keményen, gyakran kíméletlenül bírálja. Magával ragadó fejtegetések sorával próbál meggyőzni a maga igazáról. Személyes szónoklata azonban nehézségeket is okoz az olvasónak. Ami egy előadásnak hasznára válik – a spontán vagy spontánnak tetsző szerkezet, az érdekesítő, de némiképp asszociatív gondolatszövés, a saját nézeteknek a szakirodalom kritikai ismertetéséből kibomló vol-

ta –, annak kötetformában könnyen a mondanivaló koherenciája látja a kárát. Az előadás-gyűjtemény nemigen áll össze olyan egységes koncepcióvá, amelyről azt mondhatnánk: nos, tetszik, nem tetszik, ezt gondolja Kemény István. A kötet nem nélkülözi az érdekességeket, de *egységes* narratívát, a magyar (vagy kelet-közép-európai) társadalomfejlődés koherens szociológiai elbeszélését nem tárja elénk. Ez nem feltétlenül a kötet hibája; talán a cím és a név ígér többet, és kelt csaknem teljesíthetetlen várakozásokat.

„HAJNAL-TANÍTVÁNYNAK VALLOM MAGAMAT IS”

A bevezető előadások az elméleti alapozást célozzák: Kemény István a teljesség igénye nélkül beszél Hajnal Istvánról – a történész szociológiai relevanciával is rendelkező szemléletmódjáról –, Bibó Istvánról és Max Weberről. Hajnal és Bibó neve a későbbi előadásokban is rendre felbukkan, Weber azonban inkább módszertani individualizmusa és cselekvés-elmélete, a megértő szociológia kapcsán kerül előtérbe.⁶ Helyet kap a kötetben egy Pierre Bourdieu-ról szóló kritika is – elsősorban a nyolcvanas évek végének, a kilencvenes évek elejének Bourdieu-könyveit elemezve –, ez az anyag azonban eredetileg nem része az előadásoknak, egy korábbi folyóiratcikk második közlése.⁷ Az elméleti bevezető maga is egyetlen: fontos szerzőkről olvashatunk benne, de egyikről sem kapunk átfogó képet, Kemény valamennyiükről csak néhány oldalban szól. Hajnal szerepe mindazonáltal vitathatatlanul kiemelkedő Kemény István szemléletmódjának formálódásában.⁸

6 ■ Természetesen nem csak ezért. Kemény István fontos szerepet játszott Weber hazai recepciójában. Lásd: Kemény István: Előszó. In: Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. KJK, Bp., 1967. 7–39. old. Ujraökölve: Kemény István: Előszó Max Weber: *Gazdaság és társadalom* című szemelvénygyűjteményéhez. In: Kemény: *Szociológiai írások*, 23–51. old.

7 ■ Kemény István: Pierre Bourdieu. *Educatio*, 4 (1995), 4. szám, 750–758. old.

8 ■ „Hajnal-tanítványnak valloam magamat is”, mondja (10. old.), de nagyobb lélegzetvételi élettörténeti interjújában is beszámol erről (lásd Szabari: *i. m.* 6., 8. old.) Több korábbi írásában is erős Hajnal hatása: Kemény István: Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás. (1970) In: uő: *Szociológiai írások*, 63–77. old., illetve: uő: Technika, szakmastruktúra és munkahely-struktúra. (1976) *Uo.*, különösen: 191–200. old. A legfontosabb természetesen: Kemény István: *Velük nevelkedett a gép*,

9 ■ Legfontosabb, összefoglaló tanulmányának címében – a kor kívánalmainak megfelelően – szerepel ugyan a munkásosztály kifejezés, szemléletben azonban túllép rajta, munkásokról, munkásságról ír. Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1 (1972), 1. szám, 36–47. old. Valamint in: uő: *Velük nevelkedett a gép*, 7–20. old. Lásd még: Kemény István – Kozák Gyula: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1971, valamint: Kemény István – Kozák Gyula: *Pest megye munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1971.

10 ■ Bár nem jelzi explicit módon, e kitételrel nyilvánvalóan Ferge Zsuzsa rétegződéséről alkotott elképzelésével száll vitába. A munkajellegcsoportokat Ferge Zsuzsa a társadalmi munkamegosztás akkor aktuális (hatvanas évekbeli) rendjében elfoglalt helyzet alapján határozta meg. Vö. Ferge Zsuzsa: *Társadalmi rétegződés. Elvek és tények*. KJK, Bp., 1969. Az e rétegződés-koncepció alapjául szolgáló empirikus kutatásban Ferge Zsuzsa

és Kemény István együtt dolgozott. Mód Aladárné – Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István: *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. KSH, Bp. 1966.

11 ■ Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. In: uő: *Velük nevelkedett a gép*, 10. old. (A gondolatmenet fontosságát jelzi, hogy munkáskutatásait összegző írásaiban e sorok rendre visszatérnek. Lásd Kemény István: *Munkakultúra és életforma*. In: uő: *Velük nevelkedett a gép*, 106. old. Uő: *Belső rétegződés*. In: Kemény–Kozák: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*, 18–19. old.)

12 ■ Az életforma fogalmához lásd: Kemény István: *Munkakultúra és életforma*. In: uő: *Velük nevelkedett a gép*, 106–115. old., különösen 106–107. old. (A témához kapcsolódó, szemináriumi jegyzeteken és levéltöredékeken alapuló szövegét említem ugyan, de inkoherenciája miatt nem javasolom: Kemény István: *Az életforma fogalmához*. (1973) In: uő: *Szociológiai írások*, 135–148. old.) Az életforma koncepciója ugyanakkor egyértelműen kapcsolódik a rendi helyzet weberi meghatározásához is, amely a jellegzetes életvitelen, a formális nevelésen, az annak megfelelő *életforma* elsajátításán, valamint a megbecsültségen, presztízszen alapul. Max Weber: *Rendek és osztályok*. In: uő: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* KJK, Bp., 1987. 307. old. Kemény olvasatát lásd: Előszó Max Weber: *Gazdaság és társadalom* című szemelvénygyűjteményéhez, 48. old.

13 ■ Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. In: uő: *Velük nevelkedett a gép*, 9–10. old.

14 ■ Vö. Kemény István: *Futószalag a Motorkerékpárgyárban*. In: *uo.* 29–73. old.

15 ■ Lásd még: Kemény István: *Munkakultúra és életforma*. In: uő: *Velük nevelkedett a gép*, 75–105. old.

16 Lásd pl. Hajnal István: *A technika fejlődése*. In: Lakatos László (szerk.): *Hajnal István. Új Mandátum*, Bp., 2001. 145–157. old., valamint uő: *Az első gépek*. In: *uo.* 227–242. old.

Hajnal hatása már Kemény István hatvanas évek végén, hetvenes évek elején folytatott munkáskutatásaiban is tetten érhető. Kemény elveti az egységes munkásosztály dogmáját, a munkások *életformájára* fókuszáló vizsgálataival a munkásság belső rétegzettségét hangsúlyozza.⁹ Álláspontja szerint a társadalmi helyzet és az életforma nem vezethető le pusztán a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszonyokból vagy a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetből. „A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai társadalmi rétegeket, csoportokat, típusokat nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi, hanem régi rendje is alakítja.¹⁰ Ha a munkásság belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell.”¹¹ Ez a történetiség fejeződik ki a kifejezetten a hajnali formaképződésre rimelő életforma-fogalomban. A hasonló anyagi keretek között élő munkások életformája voltaképpen sajátos szubkultúra, amely hasonló jellegű lakóhelyben és lakáskörülményekben, tárgyi kultúrában, szokásrendszerben, a társadalmi szabályozás hasonló normáiban, implicit nevelési elveiben, magatartás- és gondolkodásmódjában fejeződik ki.¹² A munkásság életformája távolról sem egységes (újabb érv a munkásosztály korabeli, egységességet sugárzó dogmatikus fogalmával szemben). Kemény sokat idézett megfogalmazásában: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. [...] A mai magyar munkásság belső rétegződésének elemzéséhez ebből az átmenetiségből kell kiindulni.”¹³

Hajnal idézik Keménynek az iparban dolgozók munkafolyamatait szociografikus részletességgel ábrázoló elemzése is. A Csepeli Motorkerékpárgyár végszereldejének, az összeszerelési fázis gép- és szerszámhasználatának leírásával Kemény rámutat a modern gyáriparban tovább élő Hajnal-féle

szokásszerűsége.¹⁴ A motorkerékpár-összeszerelő futószalag folyamatos működésének feltétele az egyenletes, kielégítő minőségű munkaeszköz-, alkatrész- és alapanyag-ellátás, valamint a rendelkezésre álló, megfelelő számú és képzettségű munkaerő. Kemény bemutatja megbízható módon a gördülékeny termelés *egyetlen feltétele sem teljesül*. Ha nem állnak rendelkezésre a megfelelő eszközök, a melósok maguk barkácsol(tat)nak szerszámokat maguknak. A munkafolyamat technikusok által szabványosított, formalizált eljárásait a *gyakorlatban* hiába is keressük, a gyártási folyamat – elvben tervezőasztalok mellett kiagyalt – fázisai valójában a munkások által praktikusan kialakított eljárások, fogások *utólagos* rögzítésének, „normalizálásának” eredményei. A gyártás sikere az egyes munkások jobbra spontán újításain, kreatív megoldásain, „ügyességén” áll vagy bukik. Az idősebb, rutinos szakik munkakultúrája szabványosíthatatlan, explicitálhatatlan kompetenciákban ölt testet, a köztük kialakuló informális kapcsolatok nélkül a gyártási folyamat működésképtelen lenne. A lehetetlen körülményekkel birkózza a munkások maguk dolgozzák ki szakmai fogásaikat, találják fel és alakítják ki szerszámait, formálják át önmagukat – együtt nevelkednek a gépeikkel.¹⁵ Hajnal István technikatörténeti munkái, az első gépekről, a gépek

kel dolgozók innovációiról adott elemzése nagyban formálták Kemény István szemléletét, munkáskutatásainak eredményeit.¹⁶

Hogy az itt tárgyalt, társadalomfejlődésről szóló kötetben miben áll Hajnal megkülönböztetett szerepe, szintén a történeti fejtegetésekből lesz világos. Az európai középkor és az orosz fejlődés elemzésekor Kemény István a nyolcvanas évek „Kelet-Európa vagy Közép-Európa?” vitájában foglal állást. Kiindulópontja Berend T. Iván koncepciója a kettéosztott, hozzávetőlegesen az Elba, a Saale és a Lajta vonalánál nyugatra és keletre bomló Európáról, ahol a magyarság helye – a Pach Zsigmond Pál elkanyarodástéziséhez kapcsolódó Berend szerint – a XVI. század eleje óta keleten van (42–43. old.). Kemény István vitatja ezt az elképzelést, és Hajnalra, az ő koncepcióját a modern politikai esszé műfajára lefordító

Bibóra, valamint a mindkettőt szaktörténeti precizitással dokumentáló Szűcs Jenőre támaszkodva el is utasítja. „Hajnal nemcsak 1500-ig, hanem végig a nyugati fejlődés részének tekinti a magyar fejlődést, és úgy fogja fel, mint a nyugati fejlődés marginális változatát.” (75. old.) Kemény ezt az alapvetően a Nyugathoz kötődő, de annak peremére szorult fejlődési modellt látja Bibónál, valamint Szűcs Jenő Európa három történeti régiójáról kialakított elképzelésében is.¹⁷ Álláspontja egyben identitáspolitikai állásfoglalás is Közép-Európa mellett (pl. 49–50. old.).

Kemény Istvánnak a tárgyalt szerzők téziseihez fűzött széljegyzeteiből és odavetett megjegyzéseiből a következő kép rekonstruálható: a kora középkorban kialakult egy – utólag mintaszerűvé váló – ideáltipikus nyugati fejlődés hűbériséggel, hűségért cserébe kínált hűbérbirtokkal, vazallusi rendszerrel, amelyben a társadalmi viszonyok alapvetően alulról, szerződészerűen szerveződnek (70–71. old.). Ezzel szembeállítva beszélhetünk egy ideáltipikus keleti fejlődésről is, ahol a hűbériség szabályozott viszonyai jóformán ismeretlenek, adott viszont egy felülről, az állam és az uralkodó által despotikusan, „brutálisan célszerű módon” szervezett, militarizált társadalom. A kérdés az, hol helyezhető el e kettő között a magyar társadalomfejlődés útja, mely jegyei hasonlítják egyikhez, melyek a másikhoz. Kemény István – Engel Pál szaktanulmányait diszkutálva – amellet érvel, hogy e köztes régiót tekintve nem beszélhetünk hűbériségről, nyugati értelemben vett feudalizmusról. Nem jellemző a vazallusi viszonyrendszer, helyette – és itt Engel mellett Szekfű Gyula koncepciójára támaszkodik – a familiaritás (urak és szervienek viszonya) szervezi a nemesi nemzetet (70–75. old.).

A közép-, illetve kelet-európai társadalomszervezet sajátosságai, a lassúbb, töredezetebb polgárosodás e modellből vezethető le. Azokban a régiókban, ahol a tatár, illetve a török hódoltság évszázados ellenállást implikált, illetve ahol a kis népeknek és a formálódó kisállamoknak készenlétben kellett állniuk az önvédelemre, szélesebb fegyverforgató rétegek alakulnak ki és maradnak fenn, a társadalom nagyobb fokú militarizáltsága jellemző (75. old.). A társadalom katonás, hadi szempontú szerveződése Kemény szerint erőforrás-fecsérléssel jár, amelynek súlyos következményei vannak a társadalomfejlődés irányára nézve is (77–78. old.). A nyugatinál arányaiban szélesebb nemesi csoportok a rendi társadalom súlyos ballasztjává válnak. A regionális (kelet–nyugati) munkamegosztás Kelet-Közép-Európában a XVI. századtól a mezőgazdasági

termények (elsősorban élőállat és gabona) Nyugatra áramlását stabilizálja, melynek regionális aktívumát a Nyugat, társadalomszerkezeti hasznát e régióban pedig az erős rendi ellenállásba merevedő nemesi csoportok sajátítják el. E rigid, rendi társadalomszervezet gátolja a polgárosodás, az alulról jövő, „szerves” fejlődés kibontakozását, rontja esélyeit. A társadalmassulás eltérései természetesen kisebb léptékben is tapasztalhatók: Kemény István az alföldi és a dél-dunántúli – a török hódoltság által megpecsételt fejlődésű –, valamint az észak-dunántúli, nyugati részek eltérő mintázatú társadalmassulását hozza példaként (75–76. old.).

A magyar társadalom XIX. és XX. századi történetéről szóló elemzések vezérlő szempontja már a polgárosodás, a kapitalizáció és demokratizáció; kifejezetten a piacgazdaság kiépülésének esélyeit latolgatják (89–106. old.). Németh Lászlónak a minőség forradalmáról valott elképzeléséről mondja:

„Ez a program nem liberális, nem demokratikus, nem kapitalista, hanem az említett elvek utópisztikus tagadása.” (105. old.) Kemény ezzel nyilvánvalóvá teszi értékvalasztásait, miközben kijelöli intellektuális ellenfeleinek körét is.

VITA POLÁNYI KÁROLYAL ÉS SZELÉNYI IVÁNNAL

A rendszerváltás után a társadalomkutatás erőterében kiemelt jelentőségűvé válnak az államszocialista diktatúra emigrációba kényszerített kutatói. Különösen érdekes ezért, kit tekint párbaj- és vitaképesnek a repatriáló Kemény. 1991-ben megjelenő interjújában a kérdésre, hogy „azok az elméleti modellek, amelyek léteznek vagy léteztek a magyar szociológiában, véleményed szerint mennyiben alkalmazhatók?”, így felel: „Voltak modellek, de közülük említeni sem érdemes azokat, amelyek a konformizmus jegyében keletkeztek.”¹⁸ Nem is említi őket. Előadásában viszont felbukkan egy másik emigráns szociológus neve, akit

17 ■ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Bp., 1983.

18 ■ Gábor: Interjú Kemény Istvánnal, 89. old.

19 ■ Az előadások jelen ideje jóval megelőzi a Szelényivel és Ladányi Jánossal folytatott *Ki a cigány?*-vitatát!

20 ■ Lásd Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Mészáros Gábor kiadása, Bp., 1997. 91–92., 177–193. old. Köszönöm a BUKSZ szerkesztőjének, Madarász Aladárnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

21 ■ Kemény: Utószó. (Az interjút készítette: Gábor Kálmán.) In: Kemény István: *Szociológiai írások*, 291–292.

22 ■ Szelényi Iván: *Suba alatt új zászlósurak*. *Figyelő*, 1991. szeptember 19., 9. old.

nemcsak emleget, de rendkívül élesen bírál is. Kemény István elsősorban Szelényi Ivánt tiszteli meg azzal, hogy szóba áll, vitába száll vele.¹⁹ Riválisát méltóképpen mutatja be a szegedi hallgatóságnak (és könyve olvasóinak): „Rendkívül jelentékeny emberről van szó, a jelenlegi magyar és nemcsak a magyar szellemi élet és nemcsak a magyar, de a nemzetközi szociológiai életnek is különleges jelentőségű figurájáról, akinek az életműve olyan gondolatgazdag, hogy párját ritkítja. Valahányszor megjelenik egy újabb előadással és egy újabb cikkel, újabb publikációval, mindig meglepetést okoz, kihívó gondolatokat vet fel.” (146–147. old.) Mi a vita igazi tétje? Hol húzódik a törésvonal kettejük közt? A piac(gazdaság) és az állami újrarendezés megítélésében – lehet a leegyszerűsített válasz a másodikra. Hogy végső soron melyikük a magyar szociológia vezéralakja – lehet az elsőre. Érdemes azonban e vitát alaposabban is szemügyre venni.

Az első vitapont – az állam és a redistribúció szerepét illetően – közvetlenül Polányi Károllyal szemben fogalmazódik meg, közvetetten azonban a Polányit a racionális és a tradicionális redistribúció fogalmának elválasztásával kreatívan újraértelmező és népszerűsítő Szelényi nézeteit támadja: „Magyarországon eléggé elterjedt például az a Polányi Károly által alkotott mítosz, amely szerint a piacot az állam teremtette törvényi és rendeleti úton. Hajnal-tanítványként azt gondolom, hogy az angol ipari forradalmat és piacgazdaságot nem az angol állam csinálta, hanem nagyon sok cselekvő ember...” (15. old.)

A nagy átalakulás című könyvében Polányi Károly valóban döntő jelentőséget tulajdonít az állami szabályozásnak a piac létrehozatalában.²⁰ Hajnal társadalomfejlődés-konceptiója alapján számos évsorakoztatható fel ezzel szemben. E vita tétje mindazonáltal elsősorban az állami beavatkozás megítélése, valamint annak kérdése, hogy a piaci mechanizmusokat a természetes, spontán fejlődés eredményeinek tekinthetjük-e. Jól jelzi ezt, ahogyan Kemény István egy interjúban Polányiról és a redistribúció elméletéről beszél. Az interjúkérdésre – „A hatvanas évektől megjelenik a redistribúció tana. Mit gondoltál róla?” – így felel: „Először is, nem szeretem Polányi Károlyt. Szerintem rossz könyveket írt. Gyakran hivatkoznak rá ma is. Nemcsak annyiban írt rossz könyveket, hogy egész életében gyűlölte a piac gondolatát is, és vonzódott azokhoz a dolgokhoz, amelyek bennem váltottak ki haragot, aki itt éltem. Világos, hogy nem nagy lelkesedéssel olvastam Polányit. De más tekintetben is: nagyon sok témát érintett a könyveiben, és mindig zavart a szakszerűség hiánya, az amatorkódés majdnem minden kérdésben. Ha most magát a redistribúciós elméletet nézzük, akkor lehet, hogy elfogult voltam. Nem láttam mást ezekben a redistribúciós teóriákban, mint a nem nagyon régi totalitárius elméleteket egy új néven.”²¹ Mindez jól jelzi, hogy Kemény szenvedélyességét és érzékenységét súlyos élettörténeti tapasztalatok formálták. 1956 után két évig ült börtönben, kutatásai miatt zaklatták és fél-

reállították, emigrációba kényszerült – ez bőven eléendő indok az elfogultságra. Polányiban az állami intervencionizmus képviselőjét látja, akinek tanaiból – számára elfogadhatatlan módon – a piacgazdaság kiépítését illetően szkeptikus nézetek és ellenérvek vezethetők le.

A közvetlenül Szelényivel folytatott vita hasonló problémák körül forog. A privatizáció állami szabályozása kapcsán Szelényi Ivánt idézi: „A privatizáció államosítása mellett szól ugyanakkor az az érv, hogy az állami – más szóval kincstári – tulajdonnal az állam minden fejlett piacgazdaságban felelősen, megfontoltan gazdálkodik, és úgy privatizálja, hogy az előnyös legyen az országnak.” (143. old.)²² Polémikus válaszában Kemény így fogalmaz: „Itt azt hiszem, hogy elhamarkodott kijelentésről van szó. A valóság az, hogy az állami tulajdonnal az állam a fejlett piacgazdaságokban is rosszul gazdálkodik. Különbségek természetesen felfedezhetők. A rossz gazdálkodás mellett található még rosszabb, és még annál is rosszabb gazdálkodás.” (143. old.) Az állam – véli Kemény – végső soron így is, úgy is rossz gazda.

Kemény István szenvedélyesen kiáll a nyugati típusú piacgazdaság kiépítése mellett. A Magyarországon megtapasztalt államszocializmus alternatívájaként a piacgazdaság francia – főként a párizsi évek élményvilágából lepárolt – képét mutatja fel. Hisz abban, hogy a nyugati berendezkedés magasabb rendű és a kelet-közép-európai államok számára is eszményként szolgál. A piaci átmenet, illetve átalakulás szkeptikusait – így Szelényit is – azonban hajlamos a fejlődés potenciális kerékkötőjének tekinteni. Ez tükröződik például a két világháború közötti harmadikutas, illetve népi gondolkodók eltérő megítélésében. Kemény szerint Szelényi „[e]gyrészt tagadja azt, hogy a magyar népi mozgalom antiszemita lett volna, másrészt tagadja azt, hogy a magyar népi mozgalom romantikus lett volna, hanem ezt a mozgalmat úgy definiálja, mint baloldali populizmust” (104. old.). Majd a kérdést aktualizálva így fogalmaz: „A harmadikutas polgárosodás azonban Szelényi számára elsősorban a ma kérdése. [...] Szelényinek az a *kívánsága*, hogy az átalakulás legyen organikusabb, és ne legyen annyira sokk-kezelés – ezzel a kifejezéssel állandóan találkozunk –, ne borítsunk föl mindent annyira radikálisan, ne okozunk akkora megrázkódtatást, mint amekkora már úgyis van. [...] De ez a fékezési *óhaj program* nem elégséges. Legjellemzőbb ebben a pillanatban – elnézést, hogy a mába vágok át a Horthy-rendszerből – a külföldi tőkéhez való viszony. Szelényi óva int bennünket attól, hogy olyan gyorsan jöjjön be a külföldi tőke, olyan nagy arányban, és itt dél-amerikai gyarmat legyen. [...] Nem reális az a félelem, hogy a külföldi tőkének kiárusítjuk az országot. [...] Ez az organikus *ideológia* reálisan nem ad eligazítást a mi mostani gondjainkban...” (105–106. old.) Szelényivel itt elsősorban nem mint szaktudóssal, hanem mint cselekvő, politikaformáló értelmiségivel vitatkozik, akinek az övétől eltérő *kívánságai, óhajai, programja, ideológiái*

ja van.²³ Mindez rendben is volna, ám mintha a szakmai kritikára is e fenntartások ingerelnék.

Politikai töltetük miatt támadja Szelényi egyes fogalmait: „A nomenklatúraburzoázia és a komprádor értelmiség nem gazdasági vagy szociológiai, hanem tulajdonképpen politikai terminusok. Ugyanis nincs kísérlet [Szelényinél] a tényleges gazdasági szerep elemzésére.” (142. old.) Másutt, részletesebben: „A komprádor értelmiség kifejezés a korábbi leninista irodalomban igen nagy szerepet játszott. Latin-Amerikában, Kelet-Ázsiában és más olyan helyeken, amelyeket nagyon leegyszerűsítve gyarmatoknak szoktak nevezni, e leninista irodalom szerint a külföldi – elsősorban amerikai – tőke gyarmatosított, gazdasági eszközökkel, és azok az argentinok, brazilok és egyebek, akik ezekben a vállalatokban vezető szerepet játszottak, a gyarmati kizsákmányolás kiszolgálói voltak, és kapták ebben a leninista irodalomban a komprádor értelmiség elnevezést.” (134. old.) Vajon a terminus vélt vagy valós leninista volta megkérdőjelezi a jelenséget megragadó képességét, elemző erejét? Másutt ezt írja: „A komprádor burzoáziát illető fejtegetés tarthatatlan. Ha egy külföldi megvesz egy magyar vállalatot, és kinevez oda magyar vállalatvezetőket, azok addig vállalatvezetők, amíg megállják a helyüket, és ha nem, akkor kirúgják őket. Nem lehet elképzelni a külföldi tőkésről, hogy egy magyar műszaki vagy közgazdász értelmiségit ott tart a helyén, ha nem felel meg; ha pedig megfelel, akkor nem komprádor, akkor végzi a dolgát.” (144. old.) Ha tehát valaki jól végzi a dolgát, helytáll, akkor senkinek sem lehet ellene kifogása – ne firtassuk az előzetes selekció elveit! Ezzel azonban a szociológiai átvilágítás igényéről is lemondunk: a szóba jöhető szereplőknek ugyanis távolról sem volt egyenlő esélyük arra, hogy alkalmasságukat – bármi legyen is a beválás kritériuma – bizonyítsák.

Hasonló fejtegetésbe bocsátkozik a másik fogalmat bírálva: Szelényi „[a] volt káderek spontán privatizációját nomenklatúraburzoáziának nevezi, politikai burzoáziának, pejoratív kifejezéssel” (uo.). Kemény világossá teszi, hogy a megnevezett folyamattal *tartalmilag, lényegileg* ő sem tud kiegyezni: „Önmagában véve ez nekem sem rokonszenves. Ha a volt vállalatvezetők és bankárok átalakulnak magántőkésé, akkor nagy lelkesedést nem tudok érezni.” (Uo.) Természetesen a polgárosodás kívánalmával is egyetért: „Nálunk valóban akkor lesz polgári társadalom, ha lesz nagyon erős, gazdag, független, saját méltósága tudatában lévő, az előbb említett értelemben vett

[ti. itt élő] nemzeti polgárság, magyar burzoázia.” (143. old.) Ezután azonban újra csak a nézeteik közti különbséget hangsúlyozza: „Mégis azt tudom erre mondani, hogy ha [a volt káderek, vállalatvezetők, bankárok] jól csinálják, ám legyen. Mert ha nem ezt mondanám, akkor cáfolnám Szelényi első tételét – amivel egyetértek –, hogy legyen hazai burzoáziánk. Ha mindenkit valamilyen alapon megakadályozunk abban, hogy nálunk burzoá legyen, akkor sohasem lesz hazai burzoáziánk.” (144. old.) Szelényi vajon *mindenkit* el akart volna ilyen-olyan indokkal kaszálni? Aligha. Egyáltalán: miért olyan fontos, mit *akar* egy társadalomkutató?

Gábor Kálmán, szociológus, a szegedi előadások megszervezője

Vagy, utoljára, nézzük a lakásgazdálkodás módzatainak eltérő megítélését! „A lakáskérdésben van eltérés közöttünk, ő tudniillik azt gondolja, hogy egy nagyon bonyolult állami lakásrendszerre szükség van, tehát valamilyen változatra, ahol vannak talán piaccgazdasági elemek, de azért ez alapján véve állami vagy városi rendszer. Sőt, emlékszem olyan nyilatkozatai-

23 ■ Szelényi Iván 1991-ben, *Socialist Entrepreneurs* című könyvének magyar kiadásához (címe: *Harmadik út?*) írt előszavában így reagál a harmadikutas álláspontra, melyet egy tanulmányában Gábor R. István korábban neki tulajdonított: „Közvetlenül politikai kérdésekkel nem szeretnék foglalkozni. Könyvem célja nem a programadás, hanem az analízis. Most is meg kívánok maradni az elemzés, az alternatív jövők esélyeinek, költségeinek és hozadékaik mérlegelésénél, és nem értékelem ezeket az alternatívákat a jó-rossz dimenzióiban.” Később: „Arra számítottam tehát, hogy Közép-Európában hamarosan az államszocializmus reformján túlmutató társadalmi formációváltás fog bekövetkezni. Mivel az államszocializmusból a fejlett kapitalizmusba való átmenetet a már kifejtett okok miatt nem tartottam se szükségszerűnek, se könnyen járható útnak, a *legvalószínűbb jövőknek* egy új társadalmi formáció kialakulását véltem. Ezt a sajátos, új formációt neveztem ironikusan »harmadik útnak«, vagy szárazabb, leíró terminológiával: »szocialista vegyes gazdaságnak.« Nem sokkal később így folytatja: „Tőlem a »harmadik útnak« mint a legjobb útnak a gondolata idegen volt, s nem látszott meggyőzőnek, hogy fejlődésben lemaradt régióink mutat majd utat a világnak. A szocialista vegyes gazdaság 1985-ben nem a lehetséges legjobb, hanem a legvalószínűbb jövőknek tetszett a régió számára.” Szelényi Iván: *Előszó a magyar kiadáshoz*. In: uő: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1992. 7., 9–10., 11. old. 24 ■ Szelényi Iván 2003-ból visszatekintve ezt mondja „harmadikutaságáról”: „Amikor régi barátom, Juhász Pali, akivel már sok-sok éve szerettünk volna együtt dolgozni, 1985-ben Magyar Bálint társaságában felkeresett engem Wisconsinban, már első este meghívtam őket vacsorára, s első kérdésem az volt hozzájuk, nem a kapitalizmus restaurációja történik-e vajon Magyarországon. Pali és Bálint olyan mérges lett ettől a kérdéstől, hogy felhőtlen barátságunk azóta sem állt maradéktalanul helyre. Pali valami ilyesmit válaszolt. Miért kellene annak feltétlenül »kapitalizmusnak«, vagy »szocializmusnak« lennie? Miért nem lehet ez valamilyen »harmadik út«, amelyik sem az egyik, sem a másik? Érvük első hallásra rögtön megtetszett nekem, ezért konceptuálizáltam a könyvemben a szocialista vegyes gazdaságot harmadik útnak (s adtam ezt a címet magyarul a könyvemnek is). Amikor

ra, hogy ami tényleg nem működik a lakásgazdálkodásban, az a szabad piac. Én ezt másképp tudom: ami tényleg nem működik, azok a különböző állami rendszerek.” (146. old.) Kemény számára tehát az állam vagy piac redukált, hamis, ily módon eldönthetetlen dilemmájára egyszerűsödik a nézeteltérés. Számomra azonban nem is ez az igazi kérdés. Sokkal inkább az, hogy Szelényi vajon miért mint a társadalmi és politikai viszonyokat *átalakítani kívánó, véleményformáló értelmiségit* hívja pástra, miért nem mint e viszonyokat vizsgálni, *leírni próbáló* szociológust? Miért az a fontos, hogy mit *akar* Szelényi?²⁴ Miért nem az, hogy mit *állít* a fennálló viszonyokról? Miért politizálja át Kemény István *ilyen mértékben* a politikától természetesen távolról sem független szakkérdéseket? Alláspontom szerint azért, mert Kemény István ebben a küzdelemben csak politizáló érvekben bízhat, ha felül akar kerekedni riválisán. Nincs *legendő* szakmai érve Szelényi ellen, ezért hangsúlyozza jobban a világnézeti különbségeket – akárcsak Bourdieu-vel vagy a kapita-

asztán már – 1989 táján – a »harmadik utat« anatómia sújtotta liberális barátaim körében, abba a gyanúba keveredtem, hogy MDF-es vagyok. Akkortájt a még liberális Fidesz jelszava ez volt: »Harmadik úton a harmadik világba.« Mondta is ezt addig, amíg egy évtizeddel később ki nem találták a maguk »magyar útját«. De szerencsére, mert könyveimet nem olvasták, vagy mert kormányzó párt lévén volt már hivatalos ideológusuk elég – rám nem hivatkoztak (s így megúsztam, hogy Fidesz-ideológus hírébe keveredjek).” Szelényi Iván: A szocializmus társadalomtörténetének vázlata, avagy egy önkritika önkritikája. In: *Harminc év. Mannheim-előadások*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, Bp., 2003. 124–125. old.

25 ■ Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Bp., 1989. (A kötet 73–74-ben íródik, magyarul először 1978-ban jelenik meg Párizsban, illetve Bernben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában.)

26 ■ Néhány fontosabb publikáció a kutatást megelőző időszakból, illetve az empirikus anyag eredményeiről: Konrád György – Szelényi Iván: *Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*. *Politikatudományi Szemle*, 1 (1992), 1. szám, 9–23. old., illetve in: Andorka Rudolf – Jules Peschar – Stefan Hradil (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Aula, Bp., 1995., 139–159. old.; Szelényi Iván: *Menedzserkapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a posztkommunista átalakulás során*. *Magyar Lettre Internationale*, 19 (1995), 21–29. old.; Szelényi Iván – Gil Eyal – Eleonore Townsley: *Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I–II*. *Politikatudományi Szemle*, 5 (1996), 2. szám, 7–29. old., 3. szám, 7–32. old.; Szelényi Iván: *A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai*. A menedzseri uralom elméletének újragondolása. *Magyar Tudomány*, 41 (1996), 4. szám, 385–402. old.; Szelényi Iván – Szelényi Szonja: *Elitcirkuláció vagy elitreprodukció*. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Társk, Bp., 1996. 475–500. old.; Gil Eyal – Szelényi, Iván – Eleonore Townsley, *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso, London – Nem York, 1998.

lizmus más kritikusával folytatott (hamarosan részletezendő) polémiaiban.

Pedig vannak Keménynek jogos, lényegbe vágó szakmai jellegű kritikái észrevételei is, ám jórészt azokat is politizálja. Szelényi Iván életművének legfontosabb tézisé, amelyet előbb *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*-ban,²⁵ majd – utóbb felújítva – a kelet-közép-európai poszt-államszocialista országok rendszerváltás utáni elitrekutációjának vizsgálatára alapján fejtett ki, s amely az értelmiséget mint formálódó új uralkodó osztályt fogja fel,²⁶ Kemény István rendkívül elegánsan és lényegre törően teszi helyre: „Való igaz, hogy Magyarországon másodvonalbeli történések, jogászok, néprajzosok és közgazdászok fontos hatalmi pozícióba jutottak. Ezzel azonban nem az értelmiség vált a hatalom birtokosává, hanem egyes értelmiségiek indultak el a professzionális politikussá válás útján.” (133. old.)

Érdemes Kemény bírálatát hosszabban is idézni: „Abból, hogy jogász, bölcsész és közgazdász diplomával rendelkező emberek váltak országgyűlési képviselővé, nem következik, hogy a kulturális tényezők váltak meghatározó tényezővé. *Az egész elméletből hiányzik a politikai hatalomnak az elkülönített szerepeltetése és annak fontossága. Pedig a mai nyugati társadalmakban is – a miénk nem olyan, a miénk átmeneti társadalom – a politikai hatalom legalább olyan fontos tényezője a szerkezetnek, az egyenlőtlenségeknek, a rétegződésnek és az egész társadalom hangulatának, mint az anyagi tőke, és a politikai hatalom birtokosai nem anyagi tőkésék, de nem is kulturális tőkésék, hanem professzionista politikusok. Külön rétege a társadalomnak, és ilyen szempontból érdekes lehet, milyen diplomát szereztek az egyetemen, és fejtettek-e ki könyvírásai tevékenységet, és milyen nivójú könyveket írtak, de nem lehet azt mondani, hogy a Francia Köztársaság elnöke vagy miniszterelnöke, vagy akár az Egyesült Államok elnöke vagy külügyminisztere kulturális javak birtokosaként került abba a pozícióba, ahova került, ez másik »dimenziója«, másik »mezője«, másik »tér szerkezeti eleme« a társadalmi szerkezetnek.” (140. old. – Kiemelés az eredetiben.)*

Vagyis világossá kell tenni: „Nem az értelmiség vette át a vezető szerepet. Értelmiségi foglalkozású, egyetemi oklevél birtokában lévő emberek kerültek a parlamentbe, a köztársasági elnöki, a miniszterelnöki stb. pozícióba. De nem valósul meg az értelmiség osztályuralma.” (161. old.)

Végül a korábban a *Szociológiai Szemlében* is megjelenő, de e kötetben is helyet kapó konferencia-előadásában Kemény vitatkozik a piaci kudarc-

cok elméletével is, amelyet többek közt Szelényinek is tulajdonít, s amely tágabb összefüggésbe helyezi vitáját a „romantikus antikapitalizmussal”. A problémahalmaz, amely magyarázatra szorul, igen komplex és súlyos: „a nemzeti jövedelem csökkenése, az elszegényedés, a munkanélküliség, a nyugdíjak elértektelenedése és az egész nyugdíjrendszer csődje, az egészségügyi és oktatási rendszer felbomlása, a korábbi lakásbérleti rendszer és lakáspolitikai összeomlása, új lakáspolitikai és lakásbérleti rendszer létre nem jöt-

Könyvek

A MOBILITÁS TÁRSADALMI
ÖSSZEFÜGGÉSEI
Statistikai Kiadó, Bp., 1967.

OUVRIERS HONGROIS (1956-1985)
L'Harmattan, Paris, 1985.

VELÜK NEVELKEDETT A GÉP
Magyar munkások a hetvenes évek elején
Művelődéskutató Intézet, Bp., 1990.

VAGYONGAZDÁLKODÁS,
VÁROSREHABILITÁCIÓ ÉS LAKÁSPOLITIKA
Előtanulmány
Téka Kiadó, Bp., 1991.

SZOCIOLÓGIAI ÍRÁSOK
(szerk. Gábor Kálmán)
Szeged, Replika Kör, 1992.

KÖZELRŐL ÉS TÁVOLBÓL
Gondolat, Bp., 1991.

...És A 49 MÉTERES RÖVIDHULLÁMON
Kemény István jegyzetei
a Szabad Európa Rádióban 1980-1990
(szerk. Dávid János et al.)
Osiris, Bp., 2010.

ELŐADÁSOK A MAGYAR
TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL
Belvedere Meridionale, Szeged, 2010.

te, és még sorolhatnám a további bajokat. [...] Azt állítom, hogy azok a bajok, amelyeket említettem, nem a rendszerváltozásból, nem a piac előretöréséből származnak, hanem a régi rendszer ellehetetlenüléséből, a régi rendszer egészének és az egész rendszer különböző alrendszerének összeomlásából.” (168–169. old.) Hogy mi e kudarc voltaképpen oka (már a piaci penetráció vagy még az államszocializmus, inkább a piaci vagy elsősorban a bürokratikus koordináció), ez a parázs vita tárgya. Előre sejtethetjük: ezen az absztrakciós szinten alighanem eldönthetetlen kérdéstről van szó.

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS KRITIKÁJA ÉS VITA A „ROMANTIKUS ANTIKAPITALIZMUSSEL”

A munkanélküliség magyarázatául itt csak a konklúziót idézem: „Ez a leépítés kétségtelenül összefügg a piacgazdaság lassú előretörésével. Piaci kudarcról azonban aligha beszélhetünk. A kudarc, jobban mondva *szervi betegség*, az *előző rendszer betegsége volt, és most [csak] napfényre kerül a regisztrált munkanélküliség formájában.*” (171. old. – Kiemelés tőlem, ÉMÁ.) Kemény István kétségkívül minden tőle telhetőt megtett e problémák kialakulásának megelőzéséért. Egy kutatási jelentésében már 1970-ben felhívta a figyelmet: „Azok a gyerekek, akik 14 éves koruk után nem járnak középiskolába és szakmát sem tanulnak, húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelentik önmaguknak és az egész országnak.”²⁷ Jó előre jelezte tehát a probléma kitermelődését, a rendszer vezetése azonban inkább összetörte a tükröt, amelyben rútnak mutatkozott, s a rossz hír hozóján állt bosszút. *Emberileg* teljességgel érthető Kemény reakciója. *Szakmailag* azonban sarkos és túlzó az a leírás, amelyet az államszocializmus gazdaságszerkezetéről ad.

Állítja például, hogy az előző rendszer képtelen az innovációra: „az egész állami gazdaság egyik alapvető sajátossága, hogy semmiféle újítás nem létezik benne. Innovációra képtelenek ezek a gazdaságok.” (126. old.) És pazarlók is; elég, ha csak az adósságválság kialakulására gondolunk: „Lehet valaki, aki a címből [*Az eladósodás társadalmi következményei*] arra a következtetésre jut, hogy gazdasági és társadalmi életünk bajait az eladósodásból, illetőleg az eladósodás következtében előálló adósságszolgáltatból kívánom levezetni. [...] Nem kívánok e gondolatmenetek nyomába szegődni. Az eladósodás nem ok, hanem következmény; annak a gazdasági rendszernek a következménye, amelynek alapvonása a pazarlás volt. Nem teremtettek forrásokat, hanem elpazarolták az addig meglévő, korábban felhalmozott forrásokat. Nem termeltek jövedelmet, hanem fogyasztották, pazarolták. Amikor már majdnem mindent elpazaroltak, és a lehetetlenülés fenyegetett, másfelől pedig megjelentek a sejkék könnyelműen rendelkezésre bocsátott dollárjai, a kölcsönöket pazarolták el. Arra használták fel, hogy fenntartsák a versenyképtelen rendszert,

27 ■ Kemény István: A szegénységről. Főlszólalás a Magyar Tudományos Akadémián. In: uő: *Szociológiai írások*, 82. old. Kemény munkáskutatásai mellett az „alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel és problémáival” (uo. 79. old.) foglalkozó vizsgálatot is vezetett; e megnevezés helyett azonban „szegénységről” és „szegénység”-ről (uo. 80. old.) kezdett beszélni. A botrány miatt eltávolították az MTA Szociológiai Kutatóintézetéből.

28 ■ Ugyanezt bővebben lásd: Kemény István: A második gazdaság Magyarországon. (1983) In: uő: *Szociológiai írások*, 251–252. old. A szovjetek jótétel-fizetéssel való manipulációjáról, Magyarország szovjetizálásáról lásd a recenzeált mű 107–109. oldalait.

29 ■ Jon Elster: Sznobok. (Pierre Bourdieu: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Editions de Minuit, Paris, 1979. 670. pp.) *Replika*, 1 (1990) 1. szám, 77–85. old.

hogy tovább folytathassák, és még fokozzák a pazarlást.” (163. old.)²⁸

De a rendszer nemcsak az anyagi erőforrásokat pazarolta, az addig felhalmozott, szokásszerűvé vált morális üzemanyagot is felélte. Felemésztette a hagyományos munkakultúra rejtett erőforrásait is: „Arra, hogy mitől ment a villamos, kettős magyarázatot vélek találni: az egyik a piac, és a másik a tradíció. Ebben a hetven évben a Szovjetunió, és ebben a negyven évben Magyarország részben a tradícióból élt meg. A kommunista hatalomátvétel előtt erős szokások és konvenciók határozták meg nemcsak azt, hogy az ember hánykor kel föl, és mit csinál, mikor reggelizik, illetve vacsorázik, hanem az életstratégiákat és az életutakat is. Ezt a tradíciót elfogyasztotta Oroszország [helyesen: Szovjetunió] és Magyarország is. De nagyon hosszú ideig fenntartotta a teljesen elhibázott elveken alapuló gazdasági rendszert az, hogy az emberek megszokták, hogy elmennek reggel dolgozni. Hogy azokon a módokon próbálnak megélni, ahogy addig tanulták. Később, amikor már kiderült, hogy azokon a módokon nem lehet megélni, akkor megkeresték a mellékutakat, amelyekben mégis valahogy életben lehetett maradni. A tradíció rendszertámogató ereje elfogyott, mert a tradíciók a nyolcvanas évekre felbomlottak.” (125–126. old.)

Vagyis a szocializmus eltékozolta a stabil életkereteket, életstratégiákat és munkakultúrát, azt a szokásrendet, amely az irracionális viszonyok közepette valahogyan mégis mozgásban tartotta a villamost. Minden probléma oka az *ancien régime*-ben keresendő. A kivezető út csak egy szükségképp lassan, fokozatosan, de lehetőség szerint progresszíven kibontakozó polgárosodás lehet, amely a piacgazdaság kiépülésével együtt újra megteremti a tradícióképződés feltételeit. E rögzös út valamennyi akadály a múlt öröksége, a poszt-államszocializmus átka, a Kelet sara egy végre újra nyugatosodó Közép-Európában. Ebben az értelmezési keretben a társadalmi lét valamennyi aggasztó, problematikus eleme az államszocializmussal, a Kelettel, a múlttal asszociálódik, míg az immáron elért sikerek már a fokozatos felzárkózás, a piacosodás és demokratizálódás, a nyugatosodás és az európaizálódás, az egyre közeledő jövő előhírnöke. A könyvből kibomló nézetrendszer jól reprezentálja a rendszerváltó nyugatos értelmiség átmenetértelmezését: felzárkózunk a Nyugathoz, visszatérünk Európába – ahová voltaképpen tartozunk. Ez a narratíva uralja Kemény István könyvét, s ennek történeti megalapozását látja Hajnalban, Bibóban és Szűcs Jenőben is, amikor így fogalmaz: „Mint említettem, Hajnalnál egyfelől van a bizánci kultúrkör, másfelől a latin kultúrkör, és a magyarok és a lengyelek benne vannak a latin kultúrkörben, tehát ha nem is olyanok, mint a nyugatiak, de végeredményben velük közös kultúrában élnek, közös karaktervonásokkal. Ez számomra különben evidencia.” (49–50. old.)

Alapvetően ebből az alapállásból érthető meg Kemény vitája Polányival, Szelényivel, a piac(gazdaság),

a kapitalizmus többi kritikusával. Innen érthető meg fenntartásai Bourdieu-vel szemben is. Bourdieu-ben elsősorban a kapitalista Franciaország kritikáját látja, s ez olyannyira bosszantja, hogy a jogos kritikai észrevételei mellett néhány kérdésben durván félre is érti Bourdieu-t. Jon Elster Bourdieu-bírálatát²⁹ egyetértően idézve így ír: Bourdieu részéről „[a]z uralkodó osztályban szeretik Beethovent» kijelentés akkor is komikusan hat, ha kérdőíves kutatás statisztikája bizonyítja, hogy az uralkodó osztályban többen szeretik Beethovent,

Társszerzőkkel

Kemény István – Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Mód Aladárné:
TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS
MAGYARORSZÁGON –
15 000 háztartás 1963. évi adatai
KSH, Bp., 1966.

BESZÁMOLÓ A MAGYARORSZÁGI
CIGÁNYOK HELYZETÉVEL FOGLALKOZÓ,
1971-BEN VÉGZETT KUTATÁSRÓL
MTA Szociol. Int., Bp., 1976.

Törzsök Erika - Kemény István:
EGY IPARI SZÖVETKEZET
BELSŐ RÉTEGZÖDÉSE
SZÖVORG, Bp., 1977.

Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona:
CIGÁNY GYEREKEK
AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN
Bp., Oktatókutatató Int. –
Új Mandátum, Bp., 2002.

Kemény István – Janky Béla – Lengyel
Gabriella:
MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG,
1971–2003
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató
Intézet, Bp., 2004.

mint az alsó osztályban. *A megkülönböztetés [La distinction]* olvasói tudják, hogy az idézett mondathoz olyan következtetések sora csatlakozik, amelyek valójában nem következtetések, hanem következtetlen, csapongó, önmagának ellentmondó érveléssel rosszul alátámasztott merész kijelentések. Az uralkodó osztály tagjai nem a zenéjének hallgatásából vagy játszásából származó élvezetért vagy örömeért szeretik Beethovent, hanem kizárólag azért, hogy megkülönböztessék magukat az alsóbb osztályok tagjaitól, mint ahogy jó bort sem az élvezetért isznak, hanem megint csak a megkülönböztetésért. Rafinált vizsgálódások nélkül is elég világos, hogy megkülönböztetés létezik, a megkülönböztetésre irányuló törekvés is, sznobizmus is, de mégsem mindenki sznob, és a sznobok is szerethetik a jó zenét és élvezhetik a jó bort. Világos továbbá, hogy az embe-

rek életmódját befolyásolja a megkülönböztetésre való törekvés, de más tényezők még inkább befolyásolják.” (38. old.) Kemény István itt – akárcsak Elster – előbb *leegyszerűsíti és félreérti* Bourdieu koncepcióját (amelyet így könnyűszerrel cáfolhat), majd szemére veti azt a redukcionizmust, amit ő maga követett el a szalmabábelvel.³⁰

Miért érte félre? Mi táplálja a cáfolat igényét? Hogy választ kaphassunk, elég csak megnéznünk azokat a további pontokat, amelyekben Bourdieu-vel vitázik.

Szerkesztés, összeállítás

MAGYAR MUNKÁSTANÁCSOK 1956-BAN

Dokumentumok

(szerk. Kemény István – Bill Lomax).

Magyar Füzetek. Párizs, 1986.

XXX. 1963-BAN ALAKULT MEG

A SZOCIOLÓGIAI KUTATÓCSOPORT

(szerk. Kemény István – Gábor László)

MTA – Akaprint, Bp., 1994.

A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON

MTA, Bp., 1999.

A MAGYARORSZÁGI ROMÁK

Útmutató, Bp., 2000.

A ROMÁK/CIGÁNYOK

ÉS A LÁTHATATLAN GAZDASÁG

Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely,

Bp., 2000

Egy-két valóban reális és fontos szakmai észrevétel mellett itt is inkább az állam és a piac eltérő *értékelése* körül folyik a vita: „Amikor tehát gazdaságról beszél, állami gazdaságra gondol, és amikor elemezni próbál, az állami gazdaságot tartja szem előtt. Hangsúlyozni kívánom, hogy az állami gazdaságra vonatkozó állításait sem tudom elfogadni, legfőbb gyengéjét mégis abban látom, hogy összekeveri az állami és a magán-gazdaságot, illetőleg az utóbbit feloldja az előbbiben. Így azt sem látja meg, hogy ha a francia közösségi szektor valóban olyan lenne, mint amilyennek látja, akkor ugyanolyan rosszul működne, mint a szocialista gazdaság, és viszonylag jó működését annak köszönheti, hogy magánszektor veszi körül, hogy versenyre van kényszerítve, és olyan játékszabályoknak van alávetve, amelyek vegyesek ugyan, de alapelvei a piacgazdaság elvei.” (39. old.) Emlékezhetünk: Szelényitől joggal kérte számon, miért nem tekinti külön dimenzióknak a politikai hatalmat, s a társadalomszerkezet társadalmi térként történő felfogásában miért nem jelenik meg a politikai tőke eloszlása alapján strukturálódó politikai erőter. Ha ez a felvetés jogosult Szelényivel szemben, legalább annyira jogosult avval a Bourdieu-vel szemben, akitől Szelényi az alapmodell (a társadalomszerkezet mint társadalmi erőter felfogását) kölcsönözte.

„Ha figyelembe vesszük, hogy nála [Bourdieu-nél] a tőke a hatalom szinonimája, akkor elgondolkodhatunk azon, hogy a hatalom legfontosabb fajtája, a politikai hatalom nem szerepel ebben a felosztásban. Ez természetesen nem véletlen.” (39. old.) A kritika részben jogosult, Bourdieu több írásában – köztük a különféle tőkéről szóló, sokat idézett cikkében³¹ – nem számol a politikai tőkével; a politikai mezőről és az államról szóló más írásaiban azonban részletesen elemzi a politikai hatalom ökonómiáját. Kemény ennek ellenére ezt az ellenvetést sem igazán szakmai bírálatként fogalmazza meg, inkább annak kapitalizmuskritikai felhangját veti Bourdieu szemére. Ideológiailag irritálja.

Mint ahogyan ideológiailag irritálja, hogy a „[s]ociológusok között hosszú időn át elég elterjedt volt az a nézet, hogy a piacgazdaságokban a termelési eszközök tőkés tulajdona az uralom, az elnyomás és a kizsákmányolás alapja. [...] Idegen számukra annak belátása, hogy mivel a tőke tetszőleges mértékben állítható elő (és mivel a tőkésék abban vannak érdekelve, hogy a tulajdonukban levő munkatermékeket felhasználják vagy eladják), nem ad hatalmat tulajdonosának embertársai fölött; annak belátása továbbá, hogy állami hatalomtól és monopóliumoktól mentes versenyzásában senkinek sincs hatalma *mások* felett. Jól tudjuk természetesen, hogy állami hatalomtól és monopóliumtól mentes gazdaság a valóságban sehol sincs. A világ minden fejlett piacgazdaságában kötelezettségek nélküli monopólium a tartózkodási és termelési helyek tulajdona, és minden országban kényszerítő hatalmat gyakorol a gazdaságban az állam. A kényszer és a járadék alapja azonban nem a tőkés tulajdon, hanem a monopólium és az állami tulajdon.” (40. old.)

POLGÁRI SZOCIOLÓGIA

Kemény István végső soron a Nyugat, a kapitalizmus, a piacgazdaság és a burzsoázia kritikusaival, az állami tulajdon és szabályozás, illetve a redistribúció teoretikusaival vitatkozik, ellenfeleinek képét a marxizmus és az etatizmus színeiből festi meg. Szenvedélyesen, néhol túlfűtötten polemizál. Intellektusát tekintve mégis a szó valódi értelmében vett *polgári szociológus*, aki számára a társadalomfejlődés polgárosodást jelent. Pontosabban – mert a folyamatokat befolyásolni kívánó értelmiségiről van szó –: aki szerint az ideális társadalmasulásnak polgárosodásnak *kell lennie*. Egyvalamiben biztosan nem volt igaza. 1980-ban így ír: „Sehol a világon nem állítható vissza a kapitalizmus, ahol már egyszer radikálisan felszámolták, így Magyarországon sem.”³² Nos, visszaállt. Hogy ki hogyan értékeli, az már más lapra tartozik. □

30 ■ Ez az eljárás intellektuálisan még akkor sem tisztességes, ha magát a hóhért – a hasonló módszerekhez különösen gyakran folyamodó Bourdieu-t – akasztja fel vele.

31 ■ Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Bp., 1997. 156–177. old.

32 ■ Kemény István: A második gazdaság Magyarországon (1980). In: uő: *Szociológiai írások*, 251. old.